

Постаті

Більш ніж 90-річна історія Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – це не лише перипетії, пов'язані з дослідженнями історії літератури, виданнями української класики, написанням статей і монографій, захистом докторських і кандидатських дисертацій, а й історія непересічних особистостей, які відіграли провідну роль у становленні й утвердженні українського літературознавства. Науковці, про яких ідеться в цій рубриці, знакові, але це лише частка серед тих, хто завдяки своєму таланту й самовідданості працював на теренах пізнання таємниць художнього слова. Ієремія Айзеншток, Олександр Білецький, Агапій Шамрай, Євген Кирилюк, Федір Погребенник, Олексій Гончар, Микола Грицюта, Василь Шубравський, Леонід Коваленко, Ніна Калениченко, Григорій Сивокінь, Григорій Вервес, Михайлина Коцюбинська, Соломія Павличко – і цей перелік можна продовжувати... Це наша історія. Пізнаючи її, ми водночас пізнаємо себе і своє майбутнє.

Микола Жулинський

**БУВ “ОДНОЧАСНО І ВЧЕНИМ,
І ГРОМАДСЬКИМ ДІЯЧЕМ НА ПОЛІ КУЛЬТУРИ”**

Дмитро Багалій

Так сам Дмитро Багалій визначив сутність своєї п'ятдесятирічної подвижницької діяльності напередодні власного сімдесятиліття. Серед найважливіших своїх наукових досягнень Дмитро Іванович уважав дослідження історії Слобожанського краю в усіх аспектах – соціально-економічному, історично-географічному, археологічному, етнографічному, освітньому, культурному, науковому. Зокрема, він вивчав історію заснування і становлення міста Харкова й Харківського університету, відшукав в архівах Петербурга, Києва, Москви, Харкова понад 20 творів Г. Сковороди та його епістолярій, науково опрацював усе це й підготував до друку.

Своєрідним компасом для археографічних пошуків ученого стала бібліографія, яку склав учень філософа М. Ковалинський. А ґрунтовну монографію “Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода” автор видрукував 1926 року згідно зі спеціальною постановою уряду радянської України. Загалом Д. Багалій написав близько 350 наукових праць (десять із них – окремі дослідження, присвячені життю і творчості видатного українського філософа), перші з яких побачили світ іще 1894 року. А за рік до цього вчений виступає з ініціативою видати зібрання творів Г. Сковороди. Він сам підготував перший том, опублікував його, а от другий оприлюднити не дозволила цензура.

Д. Багалій першим із тих, хто досліджував філософські погляди Г. Сковороди, обґрунтував оригінальність і системність учення цього “вдумливого, глибокого мислителя”, “генія нашого народу”. “Єдиним, але славетним діячем науки у Слободській Україні був Григорій Савич Сковорода – великий філософ і богослов, перший самостійний філософ не тільки в Україні, але і в Росії” [2, 202], – такими словами починав розділ про видатного земляка Дмитро Багалій.

1876 року юнак вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. За співчутливе ставлення до студентських демонстрацій Д. Багалій був відрахований із першого курсу, проте перейшов до Харківського університету, де захопився літературою, літературною критикою, зробив перші аматорські кроки в написанні есеїв з історії красномовства; зокрема, його перу належить праця “Тип Базарова в романе “Отцы и дети” И. С. Тургенева”, яку він подав на суд самому Олександрові Потебні. Через півроку повернувся до київської alma mater. Тут визначився з науковою спеціалізацією – історія України. Основну роль в “україноцентризмі” дослідника-початківця відіграв славетний історик Володимир Антонович, який у статусі ординарного професора Київського університету читав курс “русской истории”. Як зазначає В. Кравченко, вплив викладача на свого учня був таким вагомим, що “доцільно було б говорити про повну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції” [5, 10].

Напередодні свого сімдесятиліття Д. Багалій, який тільки викладанню курсу історії України віддав 44 роки, з гордістю свідчив, що впродовж останніх 10 літ лекційну діяльність “провадив виключно українською мовою” [1, 157]. Це була принципова позиція патріота, організатора науки, який іще юнаком долучився до діяльності українських студентських гуртків, до Старої Громади. Він входив, до речі, до нелегальної студентської організації “Кіш”, випускав “метелики” – популярні книжечки українською мовою...

Науковий авторитет Д. Багалій здобув завдяки таким фундаментальним дослідженням, як “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1887), “Опыт истории Харьковского университета” у двох томах (1893 – 1904), двотомної “Истории города Харькова за 250 лет его существования” (спільно з Д. П. Міллером), підготовленої в 1902 – 1912 рр. Згадаймо й такі новаторські й концептуально, і за багатством джерельної бази праці, як “Історія колонізації Слобідської України”, “Історія Слобідської України”, “Історія колонізації Південної України”, “Історія Чернігово-Сіверської землі”, “Історія міст Лівобережної України”, “Діячі культурного українського відродження” (І. Франко, О. Потебня, М. Сумцов), “Начерк з історії української культури і письменства” (Г. Квітка, М. Гоголь та ін.), “Українське джерелознавство”, “Начерки з української історіографії”, “Начерки з історії революційних рухів на Україні” та ін.

Особливо важливе значення мала його праця “Сочинения Г. С. Сковороды, собранные и редактированные проф[ессором] Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794 – 1894) с портретом его, видом могилы, снимками с почерка и вступительною статьею критико-библиографического характера. Харьков, 1894. 352 стр.”. Це видання, до якого увійшли виявлені дослідником твори та листи, як і пізніша монографія “Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода” (1926), визріло на основі студій історії заселення Слобідської України, автономії цього краю, соціального ладу, суспільних станів, промислів, ремесел і торгівлі, побуту, релігії, церковних братств, ролі духовенства, монастирів, зародження й розвитку освіти, пам’яток словесності. Особливу наукову увагу Д. Багалія привернув Харківський коле́гіум – центр освіти на Слобідській Україні (тут деякий час працював Г. Сковорода),

а також українське національне відродження в Харкові та на Слобожанщині в XIX столітті. Історик з'ясував, що на землях старої Слобожанщини вже на початку XVII століття вирувала українська стихія, що не тільки в селах, а й у містечках, містах переважали українці. Д. Багалій цитує опис життя Г. Сковороди, здійснений учнем філософа М. Ковалинським. Цей документ учений розшукав у Рум'янцевському музеї в Москві й уперше його опублікував. М. Ковалинський згадував, що Григорій Савич “завжди любив свою рідну мову (українську), і коли писав для свого краю, то й уживав іноді малоросійську мову й правопис”.

У своїй чи не найпопулярнішій праці “Історія Слобідської України” (1917), що базувалася на виявлених ним архівних матеріалах, дослідник аргументовано доводить, що Харків був і залишається українським містом. У цій чи не першій історико-культурологічній праці в Україні тієї доби на багатющій джерельній базі синтезовано накопичений упродовж століть досвід формування цивілізаційного образу важливої органічної частини українського етносу – Слобожанщини.

Проблемам української культури в її історичному розвитку вчений приділяв особливо пильну увагу. Вагому роль у відродженні української культури в XIX ст., на його думку, відіграв Харківський університет, який “взагалі був прихильний до українознавства і дав чимало славетних діячів на сій ниві. Він з самого початку свого існування добре зрозумів, що окрім загальної мети – утворення науки і викладання лекцій – перед ним, якого краєвим центром освіти, поставлена ще одна поважна мета – працювати на користь тієї країни, де він заснувався, для того населення, яке зробило такі величезні жертви для можливості мати вищу школу у своєму рідному краю – у Слобожанщині” [2, 218–219].

В “Історії Харківського університету” автор не оминув жодного викладача-українця, жодного професора, котрий спілкувався українською мовою, хоч таких свідомих патріотів було дуже мало. Певна річ, учений особливо вирізняє постать ректора Харківського університету в 1840-х рр., одного зі славетних поетів України – П. Гулака-Артемівського, який “писав чудовою, яскравою, народною слободсько-українською мовою” [2, 219]. Українське національне відродження в XIX ст. не лише на Слобожанщині, а й в усій Україні відбувалося, як наголошує Д. Багалій, завдяки творчій та видавничій діяльності уродженця Слобідської України Г. Квітки-Основ'яненка. З великою шаною згадано інших славетних харків'ян – М. Костомарова, А. Метлинського, Я. Щоголева, Л. Боровиковського, а також менш відомих, але українців духом і творчістю С. Писаревського, П. Писаревського, П. Кореницького. Автор намагається не оминати жодного з письменників, дослідників історії України, Слобожанщини, Харкова, жодного вченого – усіх, хто друкувався в харківських альманахах, збірниках, наукових записках, хто працював задля відродження української мови, культури, освіти та науки.

Особливо активну участь учений бере в діяльності новоутвореної Української академії наук, дійсним членом (академіком) якої став із часу її заснування (1918). У співпраці з А. Кримським, Є. Тимченком, Г. Павлуцьким Д. Багалій організовує історично-філологічний відділ Української академії наук та очолює його, розробляє проект майбутньої Національної бібліотеки України, разом із А. Кримським прагне вдосконалити проект Української академії наук, зорієнтовуючи її на забезпечення національних науково-гуманітарних пріоритетів.

На початку 1926 р. вченому було доручено організувати “наукову установу всеукраїнського значення – Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка”. У листопаді 1926 р. директором новоствореного Інституту призначено члена

президії ВУАН академіка Д. Багалія, ученим секретарем – І. Айзенштока, науковими співробітниками в Харкові – М. Плевака, у Київському філіалі – О. Дорошкевича, аспірантами – А. Шамрая й М. Новицького.

Посада директора Інституту Тараса Шевченка зобов'язувала вченого повернутися до студій життя і творчості видатного поета, про якого він писав, іще працюючи над історією Харківського університету. Тоді Д. Багалій прагнув поглибити дослідження ролі й місця Т. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві, а 1925 року він публікує брошуру “Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці”, у якій на основі матеріалістичної методології з'ясовує соціальні й політичні першопричини зародження революційно-визвольних рухів, утверджує думку про існування в київському братстві двох ідейно-світоглядних орієнтацій – революційної та помірковано-культурницької.

Крім кількох видань про Шевченка й кирило-мефодіївців, Д. Багалій друкує розвідки “Т. Г. Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності” (1928), “Т. Г. Шевченко – поет пригноблених мас” (1931). Особливо багато уваги приділяє він, зокрема, праці в архівах, історії декабристського руху в Україні та польських повстань 1830 – 1831 і 1863 рр. Але не все було беззмарно на науковому небосхилі харківського вченого. Упродовж 1929 – 1931 рр. у пресі з'явилося кілька критичних виступів, у яких відзначення 70-ліття Д. Багалія розцінювалося як вияв активності “буржуазної історіографії на історичному фронті” (М. Волін), а самого вченого звинувачували у пропагуванні історичних положень М. Грушевського, зараховували до “значної групи буржуазних і дрібнобуржуазних істориків” (Т. Скубицький), закидали “спотворення марксизму-ленінізму як бойової єдності теорії і практики” (М. Редін) [4, 122, 137–139].

Стривожений і дезорієнтований академік намагається щось заперечувати, зокрема свою належність до школи М. Грушевського, але більше уваги приділяє визнанню власних помилок і каяттю [3]. Можливо, видатному дослідникові довелося б виступати з покайною промовою на черговій нараді українських істориків, що планувалася на лютий 1932 р., але 9 лютого Д. Багалій несподівано помирає від запалення легенів. Та чи такою вже несподіваною була ця смерть? Дмитро Іванович бачив, як проти нього ожорсточується партійна критика, як лави колег, однодумців, особливо “попутників старого типу”, за висловом тодішнього наркома освіти М. Скрипника, представників “української буржуазної інтелігенції”, до яких безсумнівно зараховували й Д. Багалія, активно “прополює” ДПУ.

Можна лише уявити, як переживав ці трагічні події видатний історик й авторитетний громадський діяч. А він так вірив, що жовтнева революція зняла “кайдани з українського слова взагалі й української мови зокрема” і “дала й нам, представникам старої генерації українознавства, невимовну втіху працювати вкупі з усіма сучасними науковими діячами не лиш для невеличких гуртків інтелігенції, ба й на користь робітничо-селянським масам в усіх галузях науки” [1, 20].

“Чи потрібна була Багалієві совєтська влада?” – таке запитання поставив його учень, видатний історик О. Оглоблін. І відповів: безперечно, ні. Але Багалій був потрібен радянській владі, особливо в 1920-х роках. Потрібен був, насамперед як визначна українська постать у науковому і громадському житті, до того ж не пов'язана безпосередньо як з українською політикою дореволюційною, так і з політикою періоду національно-державного відродження. Потрібний був “як видатний вчений і організатор наукового і академічного життя” [6, 103].

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. – Харків, 2002.
2. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
3. Комуніст. – 1931. – 18 січн.
4. Кравченко В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990.
5. Кравченко В. Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії” // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 1999. – Т. 1.
6. Оглоблін О. Пам’яті Дмитра Багалія // Укр. історик. – 1988. – № 1-4.

Юрій Ковалів

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ШКОЛА ЛЕОНІДА НОВИЧЕНКА

Далеко не кожному літературознавцю випала доля стати виповідником цілої епохи аналітичної свідомості. До таких “утаємничених” належить Леонід Новиченко (1914 – 1996). Літературно-критичний світ часто ототожнює його у своєму уявленні з теоретичною концептуалізацією “соцреалізму”, бо й справді потужна енергія його інтелекту спрямовувалася на утвердження цього квазітворчого методу (зійшов із кону історії разом із комуністичною системою), бо й справді відомий науковець поділяв ідеологеми тогочасного суспільства, що виявилися ілюзорними, антинаціональними й антихудожніми.

Леонід Новиченко

Однак, маючи непомильне дослідницьке чуття, неабиякий естетичний смак, володіючи тонким стилістичним пером, Л. Новиченко висвітлював істотні аспекти літературно-художнього процесу в його динамічній самототожності всупереч панівній доктрині в “галузі літератури та мистецтва”, тому його відкриття та наукові спостереження не втратили і не втраять свого значення в українській філології, правитимуть за зразок високої культури критичної рецепції. Будучи типовим сином свого часу з виробленим комплексом відповідних переконань, часто зумовлених тоталітарним соціумом, який використовував інтелектуалів для своїх ідеологічно-утилітарних потреб, він виявляв рідкісне чуття історичного руху, віднаходив адекватну відповідь на його суворі запити, навіть якщо доводилося докорінно переглянути власні світоглядні настанови. До речі, таку небезболісну для себе переорієнтацію пізній Л. Новиченко переживав наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, коли перед дослідниками української літератури нарешті відкрилася можливість адекватного її осмислення з позицій об’єктивного історизму. Літературознавець, оперуючи цим поняттям, ніде не подав його дефініції й не з’ясував сутнісних характеристик. Очевидно, Л. Новиченко вкладав у нього потребу бачення літературних фактів такими, якими вони є, не застосовуючи до них невідповідні матриці. Це він продемонстрував у пізніх власних працях про творчість М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана та ін., коли надто критично, чесно й безкомпромісно переглянув свої попередні судження, прагнув адекватнішої інтерпретації їхньої творчості. Повчальний урок, що його, на жаль, мало хто зрозумів і підтримав. Л. Новиченку таки нелегко було зважитися на цей мужній крок. Водночас він переймався жвавим інтересом до сучасного літературного життя, дивував